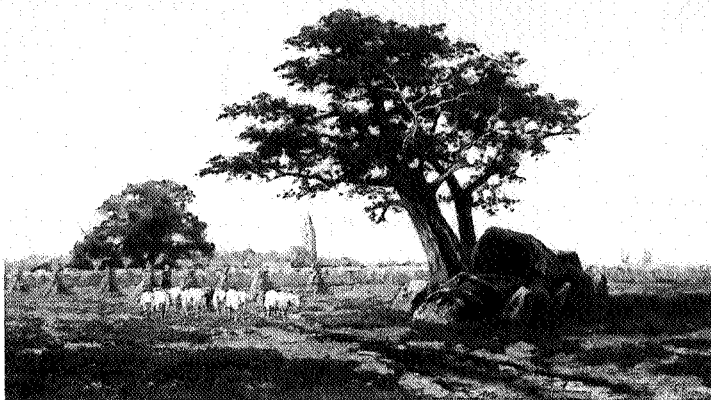

Hunebed bij Rolde, schilderij van Willem Wenckebach uit het midden van de vorige eeuw

ONLAND

Auke van der Woud

OP DE KAART VAN NOORD-NEDERLAND namen deze gebieden een imposante plaats in. Dit kaartbeeld is echter te abstrakt en te uitsluitend kwantitatief van aard om de betekenis van de woeste grond in de toenmalige ruimtelijke orde van Noord-Nederland te begripen. Het landschapsbeeld geeft betere mogelijkheden. Rond 1800 was bijvoorbeeld *'het onafzienbaar groote veld tusschen Ommen en Koelvorden'* (een gebied van grofweg 500 vierkante kilometer) *'eene onafgebroke woestenij. De heideplant en eenige mossoorten waren de eenige vertegenwoordigers van het plantenrijk; geene dieren vond men daar dan waterslekken, waterinsekten, korhoenders, moerasvogels en, op de droogste plekken, een enkelen haas; terwijl geen menscheijk wezen de vlakte bezocht dan de jager, en daar, waar de grond niet te moerassig was om het weiden van de schapen te veroorloven, de herder. Want deze geheele uitgestrektheid was bedekt met eene korst van twee tot vijf el dikte en, als een tot berstens toe volgezogen spons, met water gevuld'*. Zulke woeste gronden vormden een schier eindeloos kaal landschap, een wijde lege ruimte, stug, onvriendelijk, soms vijandig en ongenaakbaar, op z'n best onverschillig ten opzichte van de mens die hen wilde betreden. Ze vroegen van zulke schaarse bezoekers veel en boden hen weinig. Er zijn geen aanwezigingen dat hun stille ruige natuur een positieve,

bijvoorbeeld een rekreative, waarde voor de tijdgenoot had. Integendeel, hun eigenschappen waren afschrikwekkend — woest en ledig, zoals ooit de nog onvoltooide aarde tijdens de eerste dagen van de Schepping. De religieuze samenleving van de negentiende eeuw hield bloeiende akkers voor bewijzen van de Goddelijke existentie, de woeste gronden waren daarentegen, zoals talloze oude volksverhalen steeds weer herhaalden, het domein van de duisternis, *onland*, de eenzame plaats waar moerasgassen, nevelsluiers, vuurvliegjes en andere verschijnselen zich maar al te licht als rusteloze, naar rust zoekende gestorvenen konden voordoen.

Het onland eiste veel van zijn bezoekers: doorzettingsvermogen, geduld, taaiheid, ontberingen soms. Toch zijn er altijd mensen geweest die zich in de periferie van de woeste gronden vestigden en zich daar onder minimale kondities een bestaan verwierven. De economische betekenis van deze gebieden was gering, maar niet nihil. De hei leverde veevoer, mest, brandstof, bezems, voedsel voor de bijenvolken.

Deze waarde viel echter bijna weg naast de produktiviteit van kleigrond. Afgebrande heide — in mei was de lucht in Oost-Nederland soms verduisterd door de veenbranden

Precieze cijfers ontbreken, maar het staat wel vast dat de Nederlandse bodem rond 1800 voor ongeveer een derde deel uit woeste grond bestond. De Drentse heidevelden en hoge venen hadden diepe uitlopers in zuidoost Friesland en zuidoost Groningen; de provincie Drente zelf was grotendeels, voor zo'n 70 procent, woest.

— kon circa tien jaar achtereen benut worden voor de teelt van boekweit, de uitzonderlijke graansoort die zich met doodarme grond tevreden stelde. Deze tien jaar werden dan gevolgd door twintig tot dertig jaar waarin het perceel met rust gelaten moest worden, opdat zich opnieuw een laag heide kon vormen die toereikend was voor tien jaar boekweitektuur. Deze bijzonder lange cycli waarin magere oogsten en woestenij elkaar traag afwisselden, waren rond 1850 nog volkomen gebruikelijk. Het is duidelijk dat de gemiddelde opbrengst per jaar in die perioden van dertig, veertig jaar uitermate gering was; zo klein, dat het contrast tussen de woeste grond en het kultuurlandschap voor buitenstaanders — voor ons — groot en levendig is. De tegenstelling was echter vooral visueel van aard, een kwestie van beeld, zoals veelvuldig naar voren komt in de beschrijvingen van negentiende-eeuwse reizigers — buitenstaanders. Dit beeld had bepaald scherpe contouren. *'Rondom de hoofdplaatsen en dorpen vindt men ¼ of ½ uur in den omtrek alleen bebouwd of weide, 't geen van een hoogen berg gezien zekere eilanden in het midden van deeze zee van woestijnen zou opleveren'*, aldus een observatie in Twente in 1800. De Drentse esdorpen vertoonden temidden van de heidevelden hetzelfde beeld; wie echter verder keek dan alleen het uiter-

Het dorp Scherpenzeel in de grietenij West-Stellingwerf, tekening van D. Sjollema uit 1820

lijke en ook lette op het functioneren van de woeste grond in de landbouw aan zijn grenzen, zag hoe het scherpe contrast tussen cultuur en natuur vervaagde.

Het staat buiten kijf dat deze streken armoe-dig waren. Armoe is echter een relatief begrip, zoals bleek in de hongerwinter van 1846. 'Op de Veluwe moge er schaarsheid hebben geheerscht: in de Betuwe heerschte ware hongersnood. Is er in de fabrieksteden en vlekken gebrek geleden, in het nederige Drenthe behoefde men den behoeftige slechts met eenig goedkooper brood te ondersteunen'.

Ontginningspolitiek

Het woord ontginnen heeft twee aspecten die eerst onderscheiden moeten worden, omdat beide geheel verschillende ruimtelijke konsekwenties hebben. Ontginnen betekent in de eerste plaats zoveel als aansnijden, openleggen om waardevolle zaken weg te kunnen halen. De tweede betekenis is die van in cultuur brengen, een investering doen om de waarde van de grond op den duur te verhogen. De ruimtelijke gevolgen van het eerste geval kunnen geïllustreerd worden met behulp van de ontginningen van laagveengebieden die vooral in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw in West- en Noord-Ne-

derland plaatsvonden. De gevolgen ervan waren niet zelden landvernieuwing door de vorming van soms uitgestrekte veenplassen. De tweede categorie, ontginningen die onvruchtbare grond tot bloei moesten brengen, was voor 1800 niet alleen kwantitatief nogal onbeduidend maar ook bijna nooit object van een overheidspolitiek. Nederzettingen in het opengelegde hoogveen, zoals Drachten en Hoogeveen — beide in de zeventiende eeuw gesticht — ontstonden spontaan als nevenef-ekt van de vervening. Voor de grote ondernemers die de vervening ondernamen hadden deze gehuchten van een handvol arbeiderswoningen geen belang. Een uitzondering op deze praktijk was het handelen van de stad Groningen, die in de zeventiende eeuw in Zuidoost-Groningen grote hoogveengebieden verwierf en deze niet alleen deed ontginnen, maar daarna ook deed herinrichten en koloniseren. Deze verreikende en voor de stad zeer profijtelijke economische planning, die eerst turf en daarna een heel achterland opleverde, is een eenzaam voorbeeld van een overheidsbeleid in de tijd van de Zeven Provinciën dat er op gericht was om op grote schaal onvruchtbare grond in cultuur te brengen.

De kentering in de houding van de overheid, die maakte dat zij een actieve belangstelling kreeg voor de ontwikkelingsmogelijkheden

van woeste gronden, werd zichtbaar na de vorming van de Bataafse Republiek. Hoewel economische overwegingen bepaald niet terzijde geschoven werden, is het belangrijke verschil met de oude politiek van Groningen dat de jonge staat deze potentiële ontwikkelingen niet in het perspectief van het harde financiële eigenbelang plaatste, maar de economische met de sociale baten verbond. Misschien is dit wel de belangrijkste breuk in de eeuwenlange geschiedenis van de Nederlandse ontginningen, dat na 1795 de overheden zich het hoofd gingen breken hoe de samenvoeging van het grote oppervlak aan vrijwel waardeloze grond met de massa vrijwel 'waardeloze' burgers — de bedeeden — zou kunnen leiden tot produktieve grond en produktieve, zelfstandige burgers.

Deze nieuwe oriëntatie op de mogelijkheden van woeste, bijna onvruchtbare grond had ongetwijfeld zijn wortels in de belangstelling voor de landbouw die bij verscheidene welgestelde, ontwikkelde partikulieren overal in de achttiende-eeuwse Verenigde Republiek ontwaakt was. Hun experimenteren en studeren had nog niet de maatschappelijke bijbetekenis die tegen 1800 duidelijker vorm kreeg, maar moet vermoedelijk meer in relatie gezien worden met de naspeuringen op het gebied van elektriciteit, stoomkracht, hemellichamen en andere zaken in de natuur die de achttiende-eeuwse amateurs bezighielden, en die in hun geleerde genootschappen besproken werden.

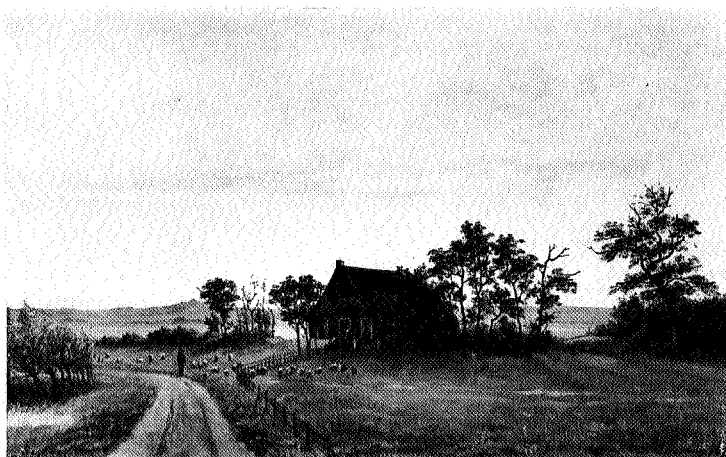
Een mooi voorbeeld van de na 1795 veranderde politiek is het uitgebreide rapport van een staatscommissie. *Tegenwoordige staat der Duinen van het voormaalg gewest Holland; Algemeen Rapport der Commissie van Superintendentie over het onderzoek der duinen*. De commissie nam overigens ook de Friese waddeneilanden in haar rapport op. Het eerste deel verscheen in 1798 (Leiden) en bevat een gedetailleerde inventaris van de materiële hoedanigheid van de duinen, van hun historische ontwikkeling en hun mogelijke nabije toekomst en van de eigendomsverhoudingen ter plaatse. Het tweede deel verscheen in 1799, en bevatte een 'Ontwerp tot Vruchtbaarmaaking' van de duinen door er 'Colonisten' te vestigen, die gestimuleerd en geholpen zouden moeten worden door een weloverwogen manier van gronduitgifte en gunstige belastingmaatregelen. Niet het denkbeeld van de duin-ontginning was hier nieuw (in Leiden verscheen al in 1775 een brochure met *Opgaven van eenige proeven ten bewijze dat vele van Hollands duinen tot grooter voordeel dan tegen-*

woordig zouden kunnen verbeterd en gebezigd worden), maar wel de officiële status van de onderzoekers en vooral hun methode. Op voorbeeldige wijze namen zij de resultaten van wetenschappelijk onderzoek als uitgangspunt voor een nieuw soort van economische en sociale planning.

Het Ontwerp tot Vruchtbaarmaaking verdween in een la. Het ligt voor de hand de politieke woelingen van die tijd als hoofdoorzaak aan te wijzen, omdat nu eenmaal talloos veel voornemens en suggesties uit de jaren van de Revolutie door de gebeurtenissen van de volgende decennia vormalen werden. De vraag waarom het ontwerp struikelde kan echter misschien wat scherper beantwoord worden wanneer de ontginningspolitiek — als ze die naam al mocht hebben — van de rijksverheiden in de eerste helft van de negentiende eeuw er bij betrokken wordt. Zowel Lodewijk Napoleon als zijn troonopvolgers Willem I en Willem II hebben initiatieven genomen om de onrendabele woeste gronden een meer produktieve, waardevolle plaats te geven in de ekonomie en de samenleving van het Koninkrijk. In deze gevallen was het succes ervan zeer gering, althans in verhouding tot de overweldigende hoeveelheid grond die in aanmerking kwam. Het lijkt zeer waarschijnlijk dat deze initiatieven, inclusief het plan van de Commissie van Superintendentie uit 1799, in hoofdzaak strandden op de eigendomsverhoudingen die bij de woeste gronden golden, en die over het algemeen niet bevorderlijk waren voor een grootscheepse herinrichting en bestemmingsverandering van deze gebieden. Daarbij kwamen nog andere struikelblokken die ieder voor zich ook al fnuikend genoeg waren: het gebrek aan mest, aan kolonisten, aan infrastrukturele ontsluiting, aan juridische helderheid, aan landbouwkundige kennis. Al deze zaken verdienen besproken te worden, niet alleen om de geringe verbetering van de woeste gronden in de eerste helft van de eeuw te begrijpen, maar ook omdat de analyse van al deze hinderpalen tevens weer enkele kondities van de ruimtelijke orde tussen 1800 en 1850 duidelijker aan het licht brengt.

Bevrijding van de woeste grond

Het Duinrapport van 1798-1799 is, met zijn nieuwe sociaal-ekonomische richting, een snelle konkretisering geweest van het rijksbeleid dat in de Staatsregeling van 1798 (art. 54 van de Grondregels) geformuleerd werd: *'De Maatschappij beveelt de meeste bevordering van*

Landschap uit 1871 geschilderd door H. W. Mesdag

den Landbouw, en deszelfs bloeij, bijzonderlijk ten aanzien der nog ledige en woeste gronden, door de gantsche Republiek'. De nog ledige en woeste gronden: dit kleine tussenvoegsel kondigde aan dat de Revolutie spoedig ook een eind zou maken aan de eeuwenoude verwaarlozing van het onland. De nieuwe Staat liet de vrijheid, gelijkheid en broederschap niet alleen gelden voor zijn burgers, maar ook voor zijn achtergestelde en vrijwel onbewoonde gebieden. Vrijheid betekende voor hen: bevrijding van de starre, conservatieve eigendomsverhoudingen, gelijkheid zou ontstaan wanneer de verzorging met infrastrukturele middelen er even goed zou zijn als in het kultuurland het geval was; broederschap hield in dat het onland voor zijn ontwikkeling aanspraak mocht maken op de solidariteit van het relatief welvarende kultuurland, in het vooruitzicht dat het stap voor stap een meer zelfstandige, respectabele plaats in de huishouding van de gehele staat zou verwerven. De koerswijziging van de Revolutie ten aanzien van de ledige en woeste gronden was meer dan een politieke leus. Dit blijkt niet zo zeer uit het gestrande Duinrapport als wel uit het merkwaardige feit dat de zo sterk verschillende regeringen van eerst Lodewijk Napoleon en daarna Willem I, met wisselende intensiteit, dezelfde politiek voerden als die in het artikel 54 van de Staatsregeling 1789 aangekondigd was. Reeds twee maanden nadat hij de regering op zich genomen had, in

augustus 1806, wenste koning Lodewijk ingelicht te worden omtrent de ontwikkelingsmogelijkheden van de heidevelden in het land. Zijn engagement met deze zaak blijkt niet alleen uit de zeer adekwate vragen die hij stelde en waarop hij antwoord verlangde, maar meer nog uit zijn mededeling dat hij zelf ideeën had voor middelen die er toe moesten leiden dat *'ces petits déserts'* bevolkt werden, en, zo schreef hij aan zijn minister, *'Vous devez sentir combien j'en attache d'intérêt et d'importance à un travail de cette nature'*. Een maand later kreeg de koning uitgebreid antwoord. De hoofdzaak ervan was dat de mogelijkheden voor het grijpen lagen, zeker nu in de laatste jaren *'zeer vele lumières zijn aangebracht door de vorderingen in de geologie, chimie, physiologie der planten en botanie'*. De wetenschap was in haar eentje echter niet sterk genoeg. *'De groote hinderpaal, die het defricheeren der heide verhindert, is de gemeenschappelijke grondeigendom'*. De gelijkheid en de broederschap van de woeste gronden moesten beginnen met de bevrijding uit de boeien van het kollektieve grondeigendom.

Hoewel ook hiervoor nauwkeurige cijfers niet beschikbaar zijn, is het duidelijk dat in het begin van de negentiende eeuw een zeer groot deel van de zand- en heidegronden in kollektief eigendom of in kollektief vruchtgebruik was. De eigenaars waren in de meeste gevallen boeren uit de streek, in bepaalde ge-

oude positie hersteld waren. De marken kunnen dit herstel natuurlijk niet opgevat hebben als een aanmoediging om zichzelf op te heffen, iets wat nu juist de essentie was van het besluit van 1810. Er is bewijs dat de regering absoluut niet wist wat een marke was, waarmee haar tegenstrijdige optreden jegens de marken afdoende verklaard wordt. Dit bestuurlijke broddelwerk brengt de veranderde, meer onverschillige houding van de rijksoverheid ten opzichte van de ontginningen wel heel duidelijk in beeld. Onverschillig inderdaad, want geheel onwetend van de marke-problematiek hoefde de regering van Willem I in 1816 niet te zijn. Misschien heeft Kops, de rapporteur die in 1806 de vragen van Lodewijk beantwoordde, door middel van de publiciteit het gouvernement van 1814 met de neus willen drukken op de noodzaak, in zijn ogen, om de sociaal-ekonomische ontginningsspolitiek van 1806-1810 weer vastbesloten voort te zetten. De integrale opname van het KB van 1810 in zijn *Magazijn van vaderlandschen Landbouw* (VI, 1814) is echter zonder zichtbaar gevolg gebleven. Het is niet zo dat het rijk tussen 1813 en 1848 in het geheel niets gedaan heeft om de kollektieve grond verdeeld te krijgen, het is alleen moeilijk in die daden een vast beginsel, een bewuste politiek te onderkennen. In Overijssel had de Gouverneur er voor gezorgd dat rond 1850 er 59 marken verdeeld waren met een totaaloppervlak van circa 80.000 hectare. 'Maar wat is nu de toestand van die bunders, ten gevolge van de verdeling? Waar vroeger de heide groeide, zijn welige bosschen of korenvelden; wier en kroos hervormd in deugdzaam gras, begraaasd door talloos vee, waarvan het zuivel met den dag toeneemt; [...] dagloomers tot keuterboeren, en zoodanigen wederom tot fiksche boeren opklommen, en zoo al bedaard voortgaande'. Deze idylle in oostelijk Overijssel had echter geen pendant in Drente, waar de Gouverneur nog in 1840 een *Handleiding tot de verdeling der markegronden in Drenthe* (Assen) deed uitgeven, waarschijnlijk omdat de verdeling er nog geen succes was. Het is dat ook niet geworden, pas aan het eind van de eeuw waren de meeste marken over de streep gehaald. Een belangrijk deel van de verklaring van dit verschil in resultaat in Overijssel en Drente is, dat in Twente relatief veel grootgrondbezitters in de markegenootschappen vertegenwoordigd waren, terwijl in Drente de markgenoten veelal elkaars gelijken waren. Het was onvermijdelijk dat een grootgrondbezitter eerder belang had bij de verdeling van de kollektieve grond: de voorgeschreven verdeelsleutel gaf

de markegenoot met het meeste eigen land en het meeste vee ook het grootste deel van de markegrond. Deze regeling lijkt niet opvallend eerlijk of sociaal bevlogen, maar was wel uitermate pragmatisch: een kleine boer kon nu eenmaal maar weinig land bewerken en exploiteren, een boer in goede welstand kon voor een groot stuk zorgen en had trouwens ook voor de scheiding al een groter beslag gelegd op de kollektieve grond. Door-slaggevend bij dit pragmatisme was de beschikbaarheid van mest.

De onduidelijkheid van het ontginningsbeleid van de regering van Willem I was in de jaren dertig zo groot, dat de publieke vraag

naar meer helderheid aanleiding vormde tot een wetsvoorstel dat de ontginningen moest regelen. Het eerste ontwerp dat in 1836 werd ingediend, gaf aanleiding tot langdurige haarkloverijen. De eerder door het Rijk veroorzaakte onhelderheid en begripsvervaging wreekten zich, nu de juristen de knopen weer moesten ontwarren. In 1840 werd het gereviseerde wetsontwerp aangenomen: de wet van 6 juni 1840 (St. 17) op de vrijdom van grondbelasting bij ontginningen en landverbeteringen. Wijs geworden door het getouwtrek in 1836 over het begrip 'marke' had de regering iedere regeling van de verdeling der gemene gronden achterwege gelaten, de wet stelde

Noord-Drente rond 1850. De dorpen met hun essen liggen als eilandjes in de nog niet ontgonnen gebieden

ontginners slechts belastingvrije aanvangsperiodes in het zicht. De teleurstelling en de kritiek in landbouwkringen was groot — *'men meent, dat deze Wet inderdaad niet, of althans niet voldoende, de ontginningen bevordert'*, aldus een konklusie tien jaar later, in 1850 — vooral omdat de vrijstellingen te schriel en in bepaalde gevallen zelfs onbillijk waren. Een betere typering van de regeringspolitiek ten aanzien van de grote hoeveelheden ongekultiveerde gronden, die in 1840 nog steeds merendeels *'petits déserts'* waren, is nauwelijks te bedenken, schriel en in bepaalde opzichten zelfs onbillijk.

Verveningen

Het beleid of het gebrek daaraan was onbillijk vanuit het gezichtspunt van de vrijheid, gelijkheid en broederschap der tien (na 1840 elf) provincies. Door de afzijdigheid van de rijksoverheid, die nu en dan afgewisseld werd door lippendienst aan het ontginnings-ideaal van vroeger, werden de woeste gronden met hun schaarse en economisch uiterst zwakke bevolking niet bevrijd, ze bleven min of meer de inwendige kolonies van het Koninkrijk, achterlijke ontwikkelingslanden wier positie die van sluitpost was.

De ongeïnteresseerdheid van de regering blijkt zelfs uit het overheidstoezicht op het enige substantiële belang dat sommige woeste gronden nog konden hebben: de turfreservoirs in de hoogvenen. De exploitatie van het laagveen vond vanouds in de welvarende gewesten plaats: Holland, Friesland, Utrecht; de regering van Willem I heeft zich langdurig moeite getroost om de ontginning van de lage venen gecentraliseerd aan banden te leggen. De inzet daarbij was inderdaad niet onbelangrijk, de ontgrondingen van het laagveen hadden direkt de vorming van veenplassen tot gevolg en veroorzaakten indirekt een reeks nadelen voor de lokale waterhuishouding, economie en fiskus. De ontginning van het hoogveen heeft daarentegen nauwelijks de belangstelling van het centrale bestuur kunnen verwerven, ofschoon in dit geval geen nadelen maar juist voordelen het resultaat van een verstandige ontginningspolitiek konden zijn. De koning vaardigde in 1819 bij KB een soort Grondwet voor alle verveningen uit; toen in de jaren tachtig van de vorige eeuw het Rijk voor het eerst zijn wettelijke bepalingen op dit terrein serieus wilde laten nemen, bleek echter de ontginningspraktijk in de hoge venen van Friesland, Groningen, Drente en Overijssel behoorlijk uit elkaar te

zijn gegroeid. Met andere woorden: het Rijk had de provincies ook na 1819 gewoon hun gang laten gaan.

Wie ook als vanouds hun gang gingen waren de verveners zelf. In enkele gevallen lieten gemeenten wel hoogveen afgraven — de stad Groningen is daarvan een grootschalig voorbeeld — maar meestal lag de onderneming toch in partikuliere handen. Soms van een zeer kapitaalkrachtige enkeling, zoals baron van Dedem tot den Berg in Overijssel, vaker bij consortia, 'compagniën', en ook wel bij markgenootschappen. De verkoop van de gewonnen turf had de allereerste belangstelling van deze exploitanten, de herinrichting en de ontwikkeling van het eenmaal afgegraven gebied vormde een vraagstuk dat veelal hun mogelijkheden en hun direkte belang te boven ging. De omvorming van een heideveld in een veenkolonie was dan ook een zaak van ruimtelijke planning die niet bepaald eenvoudig van aard was. De typische veenkoloniale nederzetting heeft de vorm van de lintbebouwing; het povere resultaat van een zeer begrensde manier van denken over de ruimtelijke orde, even arm aan complexiteit als de veenkolonie zelf.

Nederzettingen in de hoogvenen waren in de eerste helft van de eeuw in kwantitatief opzicht nog volkomen onbelangrijk. Een nederzetting vormde een uitzonderlijke onderbreking van de woestenij, slechts weinigen kozen die omgeving als woonoord. Meestal bleef, wanneer de hei het turfpakket had moeten prijsgeven, een vrijwel onvruchtbare zanderige vlakte over. Na het vertrek van de turfgravers werd het onland dan voor de tweede keer woest en ledig.

Gezicht op de nog niet tot ontginning gebrachte Bergumerheide uit 1854

Dit artikel is een voor Noorderbreedte bewerkte versie van het hoofdstuk 'woeste grond' uit 'Het lage land', het proefschrift van Dr. Auke van der Woud, uitgegeven door Meulenhoff Informatief, Amsterdam. Het tweede deel verschijnt in een volgende aflevering. De auteur is verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de R.U. Groningen.